

आधुनिक भारतातील स्त्री शैक्षणिक सुधारक पंडिता रमाबाई

प्रा. डॉ. सौ. वंदना रामचंद्र लोंढे
वेणुताई चव्हाण कॉलेज, कराड जि. सातारा.

भारताच्या शैक्षणिक सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक क्षेत्रात ज्या महान व्यक्तींनी आपले योगदान दिले, आपल्या कर्तृत्वाचा जबरदस्त ठसा उमटवलेला आहे त्या आधुनिक भारतातील शैक्षणिक सामाजिक चळवळीतील पंडिता रमाबाईंचं योगदान अनन्यसाधारण आहे. जुन्या रुढी, परंपरा विरुद्ध लढा देवून स्वतः शिक्षण घेऊन इतर स्त्रियांनाही कोणतीही जात-पात न मानता गरीब-श्रीमंत असा भेद न करता स्त्रियांना शिक्षण दिले.

१९ वे शतक हे स्त्री सुधारकांच्या दृष्टीने अत्यंत महत्वाचे शतक ठरले. देवाच्या प्रथा परंपरा संस्कृतीचे रक्षण करण्याचे काम स्त्रियांचे आहे असा समज असल्यामुळे या जबाबदारीतून मुक्त होऊन शिक्षण घेणे दुरच होते जाती-धर्म, अंधश्रद्धा वाईट प्रथा, परंपरा यातून स्त्रियांना बाहेर काढून तिला प्रतिष्ठा, सन्मान मिळवून देण्याचे शैक्षणिक कार्य पंडिता रमाबाई यांनी केले आणि स्त्रियांचे जीवन बदलण्यात अनन्यसाधारण योगदान दिले.

पंडिता रमाबाई -

आधुनिक भारतातील शैक्षणिक चळवळीत महत्त्वपूर्ण योगदान देणाऱ्या पंडिता रमाबाईंचा जन्म म्हैसूर संस्थानातील माळहेरंजी या गावामधील एका ब्राह्मण कुटुंबात अनंतशास्त्री डोंगरे व अंबाबाई यांच्या पोटी २३ एप्रिल १८५८ रोजी झाला. त्याकाळी अनंतशास्त्री हे संस्कृतचे विद्वान पंडित होते. स्त्रियांनी संस्कृत शिकले पाहिजे. आपले ज्ञान समाजाला दिले पाहिजे असा आग्रह त्यांचा होता. त्यांनी आपली पत्नी लक्ष्मीबाई यांना संस्कृत शिकविले त्यांना एकूण तीन मुले होती. कृष्णाबाई, श्रीनिवास व रमाबाई होय.^१

डोंगरे कुटुंब हे माळहेरंज येथे भातशेती व लागवड करून आपले अर्थार्जन करत होते. पण ते स्त्रियांना स्वातंत्र्य देतात शिकवितात हे तेथील लोकांना पसंत नव्हते. त्यातूनच आर्थिक अडचणी सुरु झाल्या. शेवटी डोंगरे कुटुंब गाव सोडून तीर्थयात्रा करण्यासाठी निघाले. सततच प्रवास, उपासमार, रोगराई, दारिद्र्य यामुळे प्रथम अनंत शास्त्री व नंतर आई लक्ष्मीबाई व बहिण कृष्णाबाई यांचाही मृत्यू झाला. भावंडे पोरकी झाली. श्रीनिवास व रमाबाई या कलकत्यामध्ये राहून प्रबोधनावर व्याख्यान देऊन उदरनिर्वाह करू लागले. यांच्या संस्कृतवरील प्रभूत्वामुळे त्यांना कलकत्ता विश्वविद्यालयाला 'पंडिता' व 'सरस्वती' या पदव्या दिल्या.^२

वैदिक पूर्व काळात भारतात आर्यांच्या आगमानापूर्वी स्त्रियांना अतिशय सन्मानाने वागवले जात असे. या काळात स्त्रियांना समाजात श्रेष्ठ समजले जात असे. स्त्रिया पुरुषासमान सर्व प्रकारचे स्वातंत्र्य व अधिकार उपभोगत होत्या. आर्यपूर्व काळात स्त्रीचा दर्जा उच्च होता हे मोहनजोदडो व हडप्पा या सिंधू संस्कृतीतील उत्खननात सापडलेल्या शिल्पावरून स्पष्ट होते. पण उत्तर वैदिक काळापासून स्त्रियांचा दर्जा घसरू लागला.^३ मध्ययुगीन काळात स्त्रियांना कनिष्ठ दर्जा प्राप्त झाला. अधारंयुग निर्माण झाले. यातून स्त्रियांना बाहेर काढण्यासाठी अनेक समाजसुधारक प्रयत्न करत होते. देशाची प्रगती ही स्त्री शिक्षणावर अवलंबून आहे हे जाणून पंडिता रमाबाईने अनेक शिक्षण संस्था उघडल्या. समाजसुधारणेबरोबर शैक्षणिक सुधारणा करणे गरजेचे आहे याची जाणीव त्यांना झाली. वर्ण हा जन्मावर नव्हे तर गुणावर अवलंबून असतो असे प्रतिपादन करून

त्यांनी समाजातील बालविवाह, अस्पृश्यता, मूर्तिपूजा, सतीची चाल, बालविधवांना कर्मकांडे या चाली रीतींना त्यांनी कडाडून विरोध केला. त्यांच्या पासून प्रेरणा घेऊन अनेकांनी विधवाविवाह स्त्रीशिक्षण, जातीभेद, निवारण अस्पृश्यता निवारण इत्यादी गोष्टीत सुधारणा केल्या.

स्त्रियांनी जपतप, उपासतापास, पूजाअर्चा, कर्मकांडे, देवपूजा यात न अडकता शिक्षण घेऊन कुटुंबाच्याव देशाच्या विकासात आपले योगदान द्यावे असे विचार पंडिता रमाबाईंनी मांडले.

आर्य महिला समाज-

एक स्त्री शिकली तर त्याचा परिणाम तिच्या मुलांवर घरावर तसाच समाजावर ही होत असतो. जगातील अर्धी मानवी शक्ती स्त्री आहे आणि स्त्री सर्व कार्यास सक्षम आहे हे सिद्ध झाले आहे. ज्या देशामध्ये स्त्रियांना पुरुषांप्रमाणे वागणूक दिली गेली ते देश आज आर्थिक दृष्ट्या मजबूत आहेत. स्त्रियांना सक्षम करण्यासाठी पंडिता रमाबाईंनी १ मे १९८२ रोजी आर्य महिला समाजाची स्थापना केली.

जीवनाच्या सर्वत्र क्षेत्रात असमान वागणूक स्त्रियांना दिली जात होती. स्त्रियांवर होणारे अन्याय, अत्याचार, रुढी परंपरा यातून मुक्त करण्यासाठी आर्य महिला समाज स्थापन करण्यात आला होता. आर्य महिला समाज स्थापन करण्यासाठी पंडिता रमाबाईंस काशिबाई काणीटकर, रखमाबाई राऊत यांची मदत झाली होती.^५ आर्य महिला समाजातर्फे स्त्री सुधारणेवर समाजातील वार्डेट रुढी, परंपरेवर व्याख्याने देऊन स्त्रियांना शिक्षणातून आत्मसन्मानाने जगणेचे विचार देण्यात आले.

रमाबाई असोसिएशन (अमेरिका) -

स्त्री सबलीकरणाची सुरुवात 1960 मध्ये अमेरिकेतील निग्रोकाळ्या जहालमतवादी गटांनी मांडली होती. व्यक्ती म्हणून स्त्रियांकडे पाहून समाजात त्यांचाही विकास झाला पाहिजे ही विचारधारा नव्याने समाजापुढे आली होती.^५

युरोपातील स्त्रियांचा दर्जा पाहून भारतातही स्त्रियांना समान शिक्षण व समान हक्क मिळाले पाहिजेत असे पंडिता रमाबाईंना वाटू लागले. सन १८८३ मध्ये पंडिता रमाबाई इंग्लंडला गेल्या त्यांनी ख्रिश्चन धर्माचा स्वीकार केला. सन १८८६ साली आनंदीबाई जोशी यांच्या पदवीदान समारंभास हजर राहिल्या. अमेरिकेतील शिक्षण, स्त्रियांचा दर्जा त्यांनी पाहिला. तेथे त्यांनी अनेक व्याख्याने दिली. भारतातील स्त्रियांच्या समस्या त्यांनी व्याख्यानातून मांडल्या. भारतातील बालविधवांच्या कार्यास मदत करणेसाठी रमाबाई असोसिएशन ही संस्था काढली.^६ यातून स्त्रियांना सक्षम करण्यासाठी पैसा उभा केला.

स्त्री शैक्षणिक चळवळ-

ब्राम्होसमाजांनी स्त्रि उध्दाराचे कार्य सुरु केले होते. त्यातीलच केशवचंद्र सेन हे पंडिता रमाबाईंना भेटले. त्यांना काही पुस्तके वाचायला दिली. भारतातील दारिद्र्य अज्ञान, अंधश्रद्धा स्त्रियांची हेळसांड हे सर्व पंडिता रमाबाईंनी जवळून पाहिले होते. वडिलांनी वारंवार वेद- उपनिषदाबद्दल सांगितलेले ज्ञान यातून त्यांचे विचार प्रगल्भ होत गेले. जेव्हा पंडिता रमाबाई आपल्या आईवडिलांसोबत तिर्थयात्रा करत होत्या तेव्हा त्यांना तिथे हिंदू समाज विषमतेने बरवटलेला दिसून आला. स्त्रियांवर होणारे अन्याय अत्याचार त्यांनी पाहिले होते. विधवा स्त्रियांची अवहेलना त्यांनी डोळ्यांनी पाहिली होती. यातूनच अनेक प्रश्न त्यांच्या मनात निर्माण झाले. समाजातील हा दांभीकपणा मोडून समाजातील स्त्रियांचा सन्मान व हक्क उंचावला पाहिले, यासाठी त्यांनी स्त्रियांची उन्नती करण्यासाठी आपल्या संस्थात्मक कार्यास सुरुवात केली.^७

समाजात विधवा स्त्रियांचे फार हाल होत असत. हे पाहून पंडिता रमाबाईंचे मन अस्वस्थ झाले. स्त्रियांचे हाल थांबावेत त्यांच्या जीवनाला चांगले वळण लागावे, त्यांनी सन्मानाने जगावे म्हणून त्यांनी शारदा सदन स्थापन केले. या त्यांच्या संस्थेवरूनच त्यांची दुरदृष्टीकशी होती याची कल्पना येते.

- 1) **हंटर कमिशन पुढे शिक्षण संदर्भात साक्ष-** ३ फेब्रुवारी १८८२ रोजी एक शिक्षण आयोग लॉर्ड रिपनच्या काळात शिक्षण विषयक विचार जाणून घेण्यासाठी सर विल्यम हंटर यांच्या अध्यक्षतेखाली आयोजित केला होता. त्यामध्ये शिक्षण मातृभाषेतून असावे परंतु इंग्रजी भाषाही शाळेत शिकविली जावी. मुलींच्या शाळेची पाहणी करण्यासाठी स्त्रीनिरीक्षक नेमण्यात यावे स्त्रियांना वैद्यकीय शिक्षण देण्याची सोय करावी. शिक्षणावरचा अनावश्यक खर्च टाळावा. स्त्रि-पुरुष भेदभाव करू नये, स्त्रियांना शिक्षणाचा अधिकार द्यावा या मुद्द्यांचा समावेश होता. रमाबाईंच्या या साक्षमुळे सन १८७८

मध्ये लेडी डफरीन फंड उभा करून स्त्रियांसाठी दवाखाने शहरात उभे करण्यात आले.^८ स्त्रियांनी सशक्त राहून शिक्षण घेऊन भारतीय संस्कृतीचे संवर्धन, संरक्षण करावे असे त्यांना वाटत होते. आधुनिक भारताच्या शैक्षणिक विकासात महत्वाचे योगदान देणाऱ्या पंडिता रमाबाईंनी स्त्रियांसाठी आयुष्यभर कार्य केले. रमाबाईंनी बिपिन बिहारी दास मेधावी या नावाच्या वकिलाशी कोलकत्यात लग्न केले. त्यानंतर त्यांना एक अपत्य झाले. त्यांनी मुलीचे नाव मनोरमा असे ठेवले. विवाह नंतर दोन वर्षांतच त्यांच्या पतीचे निधन झाले. पण त्या खचल्या नाहीत पुण्यातच त्यांनी आर्य महिला समाजाची स्थापना केली.

2) शारदा सदनची स्थापना - समाजामध्ये बालविधवांचे प्रमाण प्रचंड वाढले होते. त्यांना माणूस म्हणून जगण्याचा अधिकारच नव्हता. पंडिता रमाबाईंनी ११ मार्च १८८९ रोजी मुंबईला बालविधवांच्या उन्नतीसाठी शारदा सदन ची स्थापना केली. पुढे ही संस्था पुण्यात स्थलांतरित केली. या संस्थेतील पहिली विद्यार्थिनी गोदूबाई हीच पुढे महर्षी धोंडो केशव कर्वे यांची पत्नी बनली.^९ या शाळेत व्यावसायिक शिक्षण दिले जात होते. याबरोबर या शारदा सदनने संमती वयाच्या चळवळीला पाठिंबा दिला, तसेच केशवपणाविरुद्ध प्रचार केला. विधवा स्त्रियांना मानसन्मान मिळवून दिला.

सन १८९८ मध्ये मध्यप्रदेश व गुजरात येथे प्रचंड दुष्काळ पडला होता तेथील निराश्रीत स्त्रियांना पंडिता रमाबाईंनी आश्रय देण्यासाठी २४ सप्टेंबर १८९८ रोजी केडगाव येथे 'मुक्तीसदन' ची स्थापना केली. पतीत स्त्रियांसाठी 'कृपासदन' सुरू केले. अंधासाठी 'बातमीसदन' स्थापन केले तर अनाथ मुलांसाठी 'सदानंद सदन' स्थापन करून त्यांना आधारासोबत शिक्षण ही दिले. त्यांच्या या कार्याचा प्रसार होऊन स्त्रियांची संख्या वाढत होती. त्यांची व्यवस्था करण्यासाठी आर्थिक ओढाताण होत होती. म्हणून त्यांनी स्त्रियांना स्वावलंबी बनविण्यासाठी धान्य, फळे, भाजीपाला, कलाकुसरीचे शिक्षण देण्याचे कार्य सुरू केले.^{१०}

थोडक्यात, १९ व्या शतकात महाराष्ट्रात अनेक समाजसुधारक होऊन गेले त्या शतकात प्रारंभीच्या कालखंडात होऊन गेलेल्या अनेक स्त्री उद्धारक शैक्षणिक सुधारकापैकी एक म्हणजे पंडिता रमाबाई होय. समाजात अनेक प्रकारच्या अनिष्ट प्रथा, परंपरा होत्या समाजामध्ये बालविवाह, हुंडा पद्धती, पडदा पद्धती सतीची चाल, स्त्रियांचे शोषण बालिकांचे शोषण इत्यादी अनिष्ट प्रथा समाजात प्रचलित होत्या. अज्ञान आणि अंधश्रद्धेमुळे स्त्रियांवर अनेक बंधने घालण्यात आली होती. स्त्रियांवर होणाऱ्या अन्याय, अत्याचाराविरुद्ध रमाबाईंनी आवाज उठविला. स्त्रियांना सुशिक्षित केले तर सर्व सुधारणांचा पाया घातला जाईल हे पंडिता रमाबाईंनी अचूकपणे जाणले होते. स्त्रियांचे जीवन विकसित करण्यासाठी शिक्षण हे एक प्रमुख साधन आहे असे मत रमाबाईंनी वारंवार मांडले आहे. स्त्रियांना शिक्षण व त्यांचे हक्क मिळवून देण्यासाठी त्यांनी शारदा सदन, मुक्ती सदन कृपा सदन, इत्यादी संस्था स्थापन केल्या. यातून स्त्रियांना जगण्याची ऊर्जा देऊन त्यांची उन्नती घडवून आणली. स्त्रियांचा विकास होऊन त्यांना शिक्षणाचा अधिकार मिळावा म्हणून रमाबाईंनी परदेशातही कार्य केले. तेथे भारतीय स्त्रियांच्या समस्या मांडून प्रबोधनाचे कार्य केले. शतकानुशतके हिंदू समाजातील स्त्री वर्ग हा शिक्षणापासून वंचित होता. हिंदू धर्मात बालहत्या, नरबळी, बाल विधवा समस्या, केशवपण, अस्पृश्यता अशा अनेक प्रथा समाजात रूढ होत्या. विधवा स्त्रियांचे अत्यंत हाल होत असे. यातून मार्ग काढण्यासाठी त्यांनी शारदा सदनची स्थापना करून यातून स्त्रियांना स्वावलंबी बनविले. हे त्यांचे किती महान कार्य आहे. या महान कार्याची ओळख सर्व समाजाला होणे अत्यंत गरजेचे आहे. कोरोना काळात अनेक लहान मुलींचे बालविवाह लावण्यात आले. त्यांना शिक्षणापासून वंचित ठेवण्यात आले. स्त्री प्रगल्भ होण्यासाठी पंडिता रमाबाईंच्या विचारांची अनन्यसाधारण गरज भासत आहे. त्यांचा इतिहास सर्व समाजासमोर येणे काळाची गरज आहे.

संदर्भ

१. डॉ. वि.गो. खोबरेकर, महाराष्ट्राचा इतिहास, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि सांस्कृतिक मंडळ, मुंबई .प्रथमावृत्ती , २००८ पृ. २९
२. उजगरे अनुपमा, भारतीय साहित्याचे निर्माते पंडिता रमाबाई, ओम सद्गुरू प्रकाशन ,मुंबई, प्रथमिवृत्ती, २०१२, पृ. ३८
३. Dr.Singh A.K.,women in the changing society,Ashish puplishing,New Delhi,2008 p.18
४. डॉ.वि.गो. खोबरेकर ,उपरोक्त, पृ.६९
५. देसाई संभाजी, महिला सबलीकरण ,प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव, प्रथमावृत्ती २०१४ पृ. १८
६. Bombay Archive Dept.Home Department (spl),File No.790(11)2,P.6
७. डॉ. सिसिलिया काव्होलो , महाराष्ट्राचे शिल्पकार पंडिता रमाबाई ,महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ ,मुंबई . पृ. १७
८. डॉ. वि.गो. खोबरेकर ,उपरोक्त पृ. २७
९. व्ही.एन. स्वामी, महाराष्ट्रातील समाजसुधारक, संत साहित्यक आणि थोर भारतीय विचारवंत, विद्याभारती प्रकाशन, लातूर २००२ पृ. ६९
- १०.डॉ.सिसिलिया काव्होलो,उपरोक्त पृ. ९०.